

Çalışmada öncelikle Bucak ilçesi Çamlık travertenleniclerinde üretilen mermerlerin ilçe ve bölge ekonomisine katkıları araştırılacak daha sonra ortaya çıkan sorunlar ortaya konularak çözüm önerilerinde bulunulacaktır.

CUMHURİYET ÖNCESİ DÖNEMDE LIBERALİZMİN OSMANLI EKONOMİSİ ÜZERİNDEKİ ETKİLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Öğr. Gör. Dr. Figen KALYONCU (*)

ÖZET

Cumhuriyet öncesi dönemde ekonomik olaylar doktrin biçiminde ele alınmamış. Tanzimat Dönemi, I. ve II. Meşrutiyet Dönemlerinde ekonomik olaylar karşısındaki düzenlemeler yarı sömürge durumda olan Osmanlı İmparatorluğu'nun dışından batılı ülkeler tarafından gerçekleştirilmiştir. Bundan dolayı I. Dünya Savaşı kadar Batıda geçerli olan 'liberal iktisat politikaları' Osmanlı İmparatorluğu'nda da uygulama alanı bulmuştur.

Bu çalışmada öncelikle Tanzimat öncesi dönemde iktisadi düşüncelerin Osmanlı Ekonomisi üzerine etkileri incelenmiş daha sonra Tanzimat Dönemi, I. ve II. Meşrutiyet dönemlerindeki iktisadi düşünceler, son olarak da I. Dünya Savaşının başlamasıyla birlikte gündeme gelen milli iktisadi düşüncesi ve bu bağlamda uygulanan politikalar açıklanmaya çalışılmıştır.

GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğu'nun içte ve dışta bir takım gelişmelerle karşı karşıya kaldığı, siyasi, ekonomik ve kültürel açıdan gerileme sürecine girdiği

* İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Araştırma Görevlisi.

** Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü İktisat Politikası A.B.D. Araştırma Görevlisi.

* Dumlupınar Üniversitesi Kütahya Meslek Yüksekokulu

dönem Avrupa'nın Sanayi Devrimini gerçekleştirdiği dönem ile aynı zamana rastlamaktadır.

İngiltere'de Sanayi kesimi siyasi açıdan güç kazanınca yeni pazarların aranması söz konusu olmuştu. Bu noktada İngiltere'ye göre önemli bir hammadde ve pazar kaynağı oluşturan Osmanlı ekonomisinde 'liberal iktisat kuralları' uygulanmamıştı. Nitekim bu durum için ilk adım 1838 Balta Liman Anlaşması olarak bilinen Osmanlı-İngiliz ticaret anlaşması ile atılmış, batılı tüccar ve sanayicilerin gereksindiği yasal ortamda 1839 yılında kabul edilen Tanzimat Fermanıyla sağlanmıştı.

Tanzimat Döneminde ortaya çıkan ekonomik sorunlara çözüm doktrin disiplini içinde ele alınmamış görüşler tamamıyla dış kaynaklı olup, İmparatorluğun dışından empoze edilmişti. Tanzimatın ülkeyi getirdiği durum gerileme biçiminde ortaya çıkınca çare anayasalı bir rejimde aranmış, I.Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte ekonomik olaylarda önemli gelişmeler ve tartışmalar ortaya çıkmıştı. Ancak ortaya çıkan ülkenin yan-sömürge durumuna uluslararası ticaret anlaşmalarının ve kapitülasyonların olumsuz etkileri eklenince hızla çökmekte olan imparatorlukta soruna çözüm İttihat ve Terakki Komitesi tarafından aranmaya çalışılmıştı.

II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte 1918 yılına kadar ülkeyi yöneten İttihat ve Terakki ekonomide milli iktisat anlayışının savunuculuğunu yapmıştı. Ancak dış ekonomik koşullardan kaynaklanan nedenlerden dolayı ülkede milli iktisat politikaları uygulanamayınca I.Dünya Savaşının başladığı 1914 yılına kadar ülkede 'liberal iktisat politikaları' uygulanmış, I.Dünya savaşının başlamasıyla milli iktisat politikalarının uygulanabileceği koşullar sağlanmıştı. Bu koşullar, Osmanlı İmparatorluğu'nda kapitülasyonlarda ekonomik etkinlik sağlayan batılı devletlerin aralarında anlaşarak Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalamalarına kadar devam etmişti.

1. TANZİMAT ÖNCESİ DÖNEM

Osmanlı İmparatorluğu 13. yüzyıldan başlayarak, 1453 yılına kadar yükselmiş, sosyolojik ve iktisadi açıdan Batıya ve Marmara'ya bağlanan Batı Anadolu ile Rumeli'den oluşan coğrafi alan üzerinde döneminin en güçlü devletini kurmuştu.¹

Siyasal anlamda feodalizmin olmadığını; feodal beylerin belirli ölçüler içinde merkeze, siyasal olarak bağlı olmalarına karşın, önemli ölçüde bağımsız oldukları bir duruma bakarak açıklayabiliriz.² Ancak ekonomik

¹ Mustafa AKDAĞ. Türkiye'nin İktisadi ve İhtimali tarihi (1453-1559). Cilt: II, Cem Yayınevi. İstanbul. 1993. s.92.

² Toktamış ATEŞ. Osmanlı Toplumunun Siyasal Yapısı (Kuruluş Dönemi), I.basım. Sayı Kitap Pazarlama Genel Dizisi: 10. 1982, s.35.

anlamda tüketim için üretim yapan kapalı bir ekonominin yanı sıra, devlet için emtia üretimi yapan, çeşitli harcamaları devlet hazinesi yoluyla finanse eden bir ekonomi vardı.³ Dolayısıyla siyasal anlamda feodalizm yokken ekonomik anlamda kısmen de olsa feodalizm vardı. Dönem başlıca ekonomik faaliyeti olan tarım, devlet tarafından düzenlenmiş, timar sistemi⁴ denilen bu sistemde tarımsal topraklar devlete ait sayılmış, ancak /illiyelliği toprağı işleyen çiftçi ailelerine ait olmuştu.

Kısaca Osmanlı ekonomik düzeninde devlet bütün ekonomik faaliyetlerin tek ve mutlak hakimi olmuş, toprak mülkiyetini elinde tutarak, dü/eni memur ve askerleriyle yönetmiş, çeşitli uygulamalarla ekonomiye yön vererek üretim ve tüketimi güçlü kuruluşlarıyla denetlemişti.

Söz konusu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nda iç ve dış ticaretin değerlendirilmesinde dikkati çeken bir nokta, devletin ticari faaliyetlere önemli ölçüde karışması ve yapılan müdahalelerde paranın kullanılmasıydı.⁵ Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu o dönemlerde devletçi bir dış ticaret politikası uygulamış, dış ülkelerle alış-verişte sıkı bir denetim söz konusu olmuştu.

Ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş ve gelişme döneminde Akdeniz çevresinde yoğunlaşan ticari faaliyetler 15. yüzyılın sonundan itibaren büyük deniz kışı Herinin başlamasıyla olumsuz yönde etkilenmişti.⁶ Kesitlerin bir sonucu olarak dünya ticaret yolları yer değiştirmiş, Anadolu, Akdeniz ve İpek yolu önemini kaybetmişti. Avrupa'ya yeni keşfedilen bölgelerden gelen bol miktardaki altın piyasayı canlandırmış ve girişimci özellikleri taşıyan yeni bir sınıf doğmuştu.

Merkantilizm denilen bu dönemde, merkantilist doktrin ve politika büyük modern devletlerin kurulmasında önemli rol oynamıştı. Buna bağlı olarak da bölgesel ekonomiler ve çıkarlar üstünde milli ekonomiler ve milli çıkarlar yer almıştı.⁷ Osmanlı iktisat politikası ise Avrupa'daki merkantilist görüşten farklı olarak, ekonominin korunması yolunda birtakım uygulamaların yapılması yerine, kapitülasyon anlaşmalarında okduğu gibi yüksek

³ Niyazi BİRİKES. 100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi. I. basım. Gerçek Yayınevi. İstanbul, 1969, s.25.

⁴ Timar sistemi ile ilgili olarak bkz. Ömer Lütfi BARKAN'ın hazırladığı timar maddesi. İslam Ansiklopedisi, s.286-333.

⁵ Şevket PAMUK. "Geniş İmparatorlukta Para Politikası: Devlet Ne Kadar Müdahaleciydi. Ne Kadar Güçlüydü?" I. Uluslararası Tarih Kongresi 24-26 Mayıs 1993. Ankara. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Problemler Araştırmalar Tartışmalar, Tarih Vakfı Yun Yayınları: 57. İstanbul. p98,s.35-36.

⁶ Ahmet TABAKOĞLU. "XVII ve XVIII. Yüzyıllarda Dış Konjonktür Şartlarındaki Osmanlı Ekonomisi t /erindeki Etkileri", İstanbul İ.T.İ.A. Ticari Bilimler Dergisi. Cilt: I, Sayı: I. Haziran 1981. s.79.

⁷ Ali ÖZGÜVEN. İktisadi Düşünceler. Doktrinler ve Teoriler, Pili/ Kitabevi, İstanbul. 1984, s.44.

hacimli uluslararası ticaret ile ülkeye bolluk sağlamak ve gümrükler yoluyla hazineye gelir temin etmek yoluna gitmişti.¹

15. yüzyılın II. yarısından sonra dünyada ve Avrupa'da meydana gelen tarihsel olaylar, özellikle bazı ülkelerin büyük bir sıçrama yaparak Doğu bölgelerini tehdit etmesine, Amerika'ya, Afrika'ya ve yeni topraklara yayılmasına yol açmıştı. İşte bu noktadan itibaren Osmanlılar her bakımdan kendi sınırlarına dayanmış ve genişlemeleri durmuştu.

Osmanlı iktisadi düşüncesinde 16. yüzyıldan itibaren hissedilen mali krizlere karşı Osmanlı Devlet adamları yeni gelir kaynakları ararken hepsinde verimsiz olan bazı çarelere başvurmuş, tımar sistemi, vergi düzeni, müsadere, sikke taşırsı, narh gibi geleneksel iktisat politikaları araçlarında yoğunlaşmışlardı. İlk defa III. Selim döneminde Reis-ül Küttab Ebubekir Ratip Efendi'nin etkisiyle devlet işlerinde geriye dönmenin bir fayda sağlamayacağı fikri etkili olmaya başlamıştı. Ebubekir Ratip Efendi'nin İngiliz sefiriyle yaptığı görüşme sonucu tımar sisteminin yeniden uygulanması yerine ülke imkanlarını kullanarak milli servet artırma fikri Osmanlı iktisat düşüncesine girmeye başlamıştı.²

Osmanlı Devleti'nin iç sorunlarda uğraştığı bu dönemlerde dünya ticaretinde önemli gelişmeler olmuş, ilk kez 1750-1830 yılları arasında İngiltere'de başlayan bu gelişme Batı insanının hayal tarzını ve seviyesini değiştirmişti. Daha sonra Kuzey Amerika, Rusya ve Uzak Asya'ya yayılan Sanayi Devrimi insanlık tarihinin de bir dönüm noktasını oluşturmasının yanı sıra çağdaş sanayileşmenin de başlangıcı olmuştu.¹⁰

İşte 19. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı yöneticileri içte ve dışta bir takım gelişmelerle karşı karşıya kalmışlardı. Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi, ekonomik ve kültürel alanlarda gerileme sürecine girdiği dönem ile Batı Avrupa ülkelerinin Sanayi Devrimini gerçekleştirdikleri dönem aynı zamana rastlamaktaydı. Sanayi Devrimi sonrasında Avrupa ülkelerinin bir yandan mamul mallarına pazar, öte yandan da bol ve ucuz hammadde kaynakları arayışları dünya ticaretinin hızla genişlemesine yol açmıştı. Bu genişleme sonucunda bir yandan dünya pazarları için tarımsal meta üretimi yaygınlaşmış, öte yandan da sanayileşmiş ülkelerden ithal edilen mamul malların rekabeti karşısında zanaatçılara dayanan tarım dışı üretim faaliyetleri yıkılmıştı.¹¹

¹ Murat ÇİZAKÇA, "Kapitalizasyonların Ekonomik Analizi", Bursa İ.T.İ.A. Dergisi, Cilt: 3, No: 2-3, Temmuz-Kasım 1974, s.322.

² Şerif MARDİN, Türkiye'de İktisadi Düşüncenin Gelişmesi (1908-1918) SBF Maliye Enstitüsü, Türkiye İktisadi Gelişmesi Araştırma Projesi No: 12, Ankara, 1962, s.6.

¹⁰ W.W.ROSTOW, "Sanayi Devrimi Nasıl Başladı.", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, Cilt: 30, No: 1-4, Ekim 1970-Eylül 1971, s.255.

¹¹ Şekret BAKLIK, Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1914), Yık. Yayınlar 9, Ankara, 1964, s.18.

19. yüzyıl Osmanlı ekonomisi için çok farklı bir dönem oluşturmuştu. 1820'lerden I.Dünya Savaşına kadar geçen yaklaşık 100 yıllık sürede Osmanlı Devleti Batının askeri, siyasi ve ekonomik gücüyle karşı karşıya kalmıştı. Özellikle İngiltere'deki sanayi kesimi siyasi yönden etkin duruma gelince yeni pazarlar ve hammadde kaynakları aranmaktaydı. Bu süreçte de İngiltere'ye göre Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğü korunmalıydı. Dolayısıyla ülke içinde 'liberal iktisat kuralları' uygulanarak Osmanlı ekonomisi İngiliz sanayi kesimi lehine denetim altında tutulmalıydı. Osmanlı Devleti batının bu taleplerine göğüs germiş, İngiliz yanlı ve serbest rekabetten yana olan Sadrazam Mustafa Reşit Paşa sadrazam koltuğuna oturduktan sonra, İngilizlerle yapılan görüşmeler sonucunda Osmanlı-İngiliz ticaret anlaşması 17 Ağustos 1838 tarihinde imzalanmıştı.¹²

1838 ticaret anlaşması Osmanlı pazarlarının ve hammaddelerinin Avrupa ticaret ve sanayi sermayesinin çıkarları doğrultusunda dış ticarete açılması için gerekli hukuksal düzenlemeleri içermekteydi. Ticaret anlaşması ile Osmanlı ülkesine sınırsızca el atma yetkisi alan Batı Avrupa ülkelerinin gereksindiği yasal ortamda 1839 Tanzimat fermanıyla sağlanmıştı.¹³

2. TANZİMAT DÖNEMİ

Tanzimat'ın ilk yıllarında eski Osmanlı iktisadi ve mali sistemi değiştirilmeye yönelik bir çok adımlar atılmıştı. Ancak Tanzimat döneminde ele alınan ekonomik konular doktrin disiplini ve çalışmaları biçiminde olmamış, finansal ihtiyaçların karşılanmasına yönelik olmuştu.¹⁴

Tanzimat'la beraber getirilen yeni düzenlemeler daha çok Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya ekonomisiyle bütünleşmesini sağlayacak biçimde, dünyanın gelişmiş merkezleri tarafından gerçekleştirilmişti. Örneğin Avrupa ülkelerinde görevli Osmanlı sefirleri, yabancı devlet adamları veya elçilik görevlileri, klasik iktisat kitaplarının tercümelemleri, gazete ve dergiler, Avrupa'ya gönderilen aydınlar ve öğrenciler o dönemki çeşitli okullarda iktisadın bir ders olarak okutulmaya başlanması Tanzimat Öncesinde ve Sonrasında Batı iktisadi düşüncelerinin Osmanlı Devletine geçişini sağlamıştı.¹⁵ Ancak İngiliz kaynaklı liberal düşüncenin aksine bazı Osmanlı devlet adamları iktisadi kalkınmanın devlet tarafından gerçekleştirilmesi taraftandı. Bu görüşleri ortaya atan Sadık Rifat Paşa'ya göre Osmanlılar yeni ve verim esasından hareket eden bir hayal tarzına geçmeliydiler.

¹² Bu anlaşma ile ilgili geniş bilgi için bkz. Coşkun ÜRÜNLU, 1838 Ticaret Sözleşmesi, DPT Yayını, 1975, P. Mehmet AYDIN, Tanzimatla Aranan Hürriyet, T.T.K. Basımevi, Ankara, 1975, s. 15.

¹³ Yakınca KARAKOYUNLU, Türk Ekonomisinde Çağdaşlaşma Süreci, Dışişleri Bakanlığı, 1997, s.23.

¹⁴ Abdülkadir ŞENER, Osmanlı Mali Düşüncesinin Çağdaşlaşması, T.T.K. Basımevi, Tanzimat'ın 150. Yıldönümüne Uluslararası Sempozyumundan ayrı basım, Ankara, 1994, s.215-216.

Tanzimat döneminde mali reformlar uygulanmaya başlansa da devlet bütçesinin olmayışı yüzünden hesapsız harcamaların meydana getirdiği 1844-1851 yılları arasındaki mali bunalımlar devletin gelir ve giderleri arasındaki dengeyi alt-üst etmiş, devletin içinde bulunduğu ekonomik bunalım doruk noktasına 1846 yılında ulaşmıştı.¹⁴

Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa devletlerinin sömürgesi haline dönüşmesinde Avrupa sermayesinin doğrudan doğruya oynadığı rol son derece önemli olmuştur.

1850'lerden sonraki döneme ağırlıklarını koymuş olan Ali ve Fuat Paşalar Osmanlı devlet kadrolarında Batılı devlet adamı olarak isim yapmışlardır. İşte Osmanlı ticaretini elinde bulunduran azınlık tüccarlarının ekonomik yapı üzerindeki etkisini yakından görmüş olan Fuat Paşa ticari hayatı düzen altında tutmanın siyasi ve hukuki ortamlarını önemle ele almıştı. Ali Paşa'da ülkenin geleceğini güven altına alacak bütün konulara temas etmiş, 'liberal bir piyasa ekonomisine' geçilmesini önermişti. Dolayısıyla 15 yıl imparatorluğun sorumluluğunu taşıyan iki devlet adamı da liberalizm ilkesinde birleşmişler, özellikle dış ticarete serbest ticaret ilkesi her kesimde hissedilmeyi.¹⁷ Ancak Ali ve Fuat Paşalar yenilikçi özelliklerine rağmen istenilen ölçüde başarılı olamamışlardır.

Tanzimat Döneminde iktisadi düşünceler bakımından önem taşıyan bir diğer görüşlerde tarihçi Ahmet Cevdet Paşa ile Yeni Osmanlılar'ın görüşleriydi. Ahmet Cevdet Paşa tamamen liberalizmin karşısında olup, ona göre devletin önceliği mutlaktı. Bu bağlamda Cevdet Paşa'nın eksikliği modern iktisattaki¹⁸ kalkınma olgusunun Osmanlı İmparatorluğu gibi geri kalmış bir ülkede toplumun tüm kesimlerini harekete geçirmeye muhtaç olduğunu idrak edememesiydi. İşte milli iktisat seferberliği ile iktisadi kalkınmanın sosyal değişiminin bir parçası olduğunu idrak eden grup Yeni (Genç) Osmanlılardı.¹⁹

Yeni Osmanlılar dış ticarete müdahalecilikten yana olmuşlar, Namık Kemal, Ziya Paşa, Şinasi, Ali Suavi, Ahmet Mithat ekonomik konularda çeşitli görüş ve öneriler sürmüşlerdi. Özellikle Namık Kemal, ülkenin

¹⁴ Necdet EKİNCİ. "İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Türk Mali Politikasına Bakış". Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, T.T.K. Bülteni. Cilt: LV, Sayı: 214, Aralık 1991, s.766.

¹⁵ Tevrik ÇAVDAR. Türkiye'de Liberalizm, İmge Kitabevi Yayınları: 41, 1992, s.31-32.

¹⁶ Christoph K. NEUMANN. "Ahmet Cevdet Paşa'nın Tarihçiliğine Yansıyan Zihniyet Dönüşümü". 'Uluslararası Tarih Kongresi 24-26 Mayıs 1993, Ankara. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Problemler-Anıtların, Tartışmalar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları: 57, İstanbul, 1998, s.62.

¹⁷ Şerif MARDİN. Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu, I. basım, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996, s.f.

iktisadi kalkınmasını savunmuş, 1866 sonlarında Tasvir-i Efkâr'da yazarken K borçlanma konusuna değinerek, borçlanmanın zararlarından bahsetmişti.²⁰

Tanzimat döneminde siyasi ve hukuki bakımdan her ne kadar ileri doğru bazı adımlar atılmaya çalışılsa da bunun bir bedeli olmuştur. Bu bedelde iktisadi alanda ortaya çıkan gerilemeydi. Özellikle Tanzimat'tan itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun sömürgeleşmesi hızla sürmüştü bu ekonomik gerileme döneminde Jön Osmanlılar döneminin serbest ticaret politikalarını eleştirmişlerdi. Bu politikaların devleti iflasın eşiğine getirerek ve Avrupa'nın mali denetimine sokarak bir felakete yol açtığı görülmüştü. Bu koşullar altında Jön Osmanlılar 1876'da bir anayasasının kabul edilmesi için baskı oluşturmuşlardı.²¹

3.1. MEŞRUTİYET DÖNEMİ

Abdülhamid (1876-1909) iflas ve dış mali denerimle sonuçlanan mali kriz sırasında iktidara gelmişti. Bütçeyi denkleştirmek için kendi hükümet meclisini oluşturmuştu. Kapitülasyonlar fiili korumacılığın engelleneceği liberal ekonomik uygulamalar mümkün olduğu kadar terk edilmişti.²²

İ. Meşrutiyet döneminde Ahmet Cevdet Paşa'nın himayeci politikalarına ilişkin görüş ve önerileri Ahmet Mithat Efendi tarafından benimsenmişti. Ahmet Mithat 'Ekonomi Politik' adlı eserinde ülke ekonomisinin sahip olduğu sermaye üzerine dikkati çekmişti. Ekonomik yapı ile ilgili olarak ileri sürdüğü görüşlerin temelinde yerli sanayinin himayesi yer almaktaydı.

İ. Meşrutiyet Döneminde iktisat kültürü eğitim kurumlarına da aktarılmaya başlamıştı. Bu kurumda iktisat hocası Sakızlı Ohannes Efendiydi. Sakızlı Ohannes Efendi mülkiye ve Harbiye öğrencilerine okutmak üzere yazdığı ilk iktisat kitabında²³ 'liberal ekonominin' esaslarını 'Çıkarmış ve ülkenin kalkınmasının ancak serbest piyasa ekonomisi içinde gerçekleşebileceğini savunmuştu.

Her ne kadar Sakızlı Ohannes Efendi'nin iktisat ders kitabı uzun man etkili olsa da mülkiyedeki hocalığı sırasında tezlerini beğenmeyerek psi fikirler savunan bir akım ortaya çıkmıştı. Bu akım Ohannes'in öğrenci-

²⁰ "İçinden olan Kazanlı Akvîçitoğlu Musa tarafından çıkarılmıştı.²⁴

²¹ Abdurrahman SİLER. "Dış Borçlanma Karşısında Namık Kemal ve Atatürk". A.Ü. Türk İnkılap J'ihî Enstitüsü Dergisi, Atatürk Yolu. Cilt: 3, Yıl: 5, Sayı: 9, Mayıs 1992, s.76-77.

²² W Ferit Ahmad. Modern Türkiye'nin Oluşumu. Türkçesi: Yavuz ALOĞAN, I. baskı, Sımsal Yayınevi Tr., 1996, s.45.

²³ AHMAD, s.46.

²⁴ Bu kitap 'Mebadi-i Um i Servet-i Mîlef' olup 1881 'de yayınlanmıştır. Bk/ Çavdar, s.54.

MARDİN. Türkiye'de İktisadi Düşüncesinin... s.51-52.

Akyiğitoğlu Musa'ya göre bir ülkenin sadece yetenekli oldukları alanlarda yatırım yapması tarih boyunca görülmemiştir. Mamul eya çıkarılması içip, kurulmuş olan fabrikacılık tarımı dışlatamaz. Bir ülkenin fabrikacılık gibi büyük bir zanaatı yapması demek, tarımla birlikte fabrikalar kurarak işletmesi demektir.

Serbest ticaret yanlısı olan Sakızlı Ohannes'in liberalizmi savunan eseri ile himayeci politikadan yana ilk ciddi yapıt sayılacak Ahmet Mithat'ın derlemesi aynı günlerde yayınlanmıştı. Aradan 20 yıl geçtikten sonra Mehmet Cavid Bey'in liberalizmi savunan eseri Mülkiye'de okutulurken aynı yıllarda Akyiğitoğlu Musa Bey'in himayeciliği savunan eserinin Harbiye'de okutulması ve bu kişilerin iktisat eğitimi vermesi etkilerinin Cumhuriyet'e kadar uzanmasına yol açmıştı.²⁵

4. II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ

II.Meşrutiyet'in hazırlayıcısı ve 1918'e kadar Türkiye'yi yöneten İttihat ve Terakki siyasette milliyetçilik ilkesini savunurken, ekonomide de milli ekonomi düşüncesinin savunuculuğunu yapmıştı. Ancak Tanzimat döneminde Türkiye'yi yarı-sömürge haline getiren bütün şartlar olduğu gibi devam etmekteydi. Devlet ne gümrüklerine, ne de bütçesine hakimdi. Osmanlı ekonomisi üzerindeki siyasi sonuçlar doğurabilecek yabancı baskısı, Osmanlı devlet adamlarının batı çıkarlarına aykırı bağımsız bir iktisat politikası uygulayabilmelerini engellemekteydi. Dolayısıyla bu şartlar başlangıçla İttihat ve Terakki'nin liberal politikalar uygulamalarına neden olmuştu.

4.1. Liberal Dönem

Tanzimatla birlikte siyasal ve iktisadi alanlarda liberalizm birçok taraftan bulunmuş, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki iki temsilcisi ise Sakızlı Ohannes Paşa ile Mehmet Cavid Bey'di. Mehmet Cavid Bey sadece bir iktisatçı değil, aynı zamanda İttihat ve Terakki Cemiyetinin önderlerinden biriydi. Haziran 1909 ile I. Dünya Savaşı sonuna kadar kurulan hükümetlerin çoğunda maliye ve nafia nazırı, hükümette yer almadığı zamanlarda bile tüm iktisat politikası sorunlarında büyük otorite sayılan bir kişiydi.²⁶

Mehmet Cavid Bey'e göre Osmanlı Devleti kendini kurtaracak 'Ç' dinamikten yoksun olduğu için itici güç dışta aranmalıydı. Dıştan gelmesi

²⁵ KARAKOYUNLU s.69-70.

²⁶ Korkut BORATAV. Türkiye İktisat Tarihi (1908-1985). 5. basım. Gerçek Yayınevi. Yeni Dizi: 1. 1995. s. 16-17.

urulan itici güç ise dış borçlanmaydı. Bu dönemin en önemli özelliği borç ödemelerinin yeni borçlanma yolu ile giren miktarı büyük ölçüde aşması olmasındır. Sonuçta bütçe gelirlerinin önemli bir bölümü dış borçların faiz ve amortisman bedellerine ayrılmıştı.²⁷

Osmanlı Devletine yabancı sermaye yatırımları 19. yüzyılın II. yarısında dış borçlanmanın başladığı yıllarda girmişti. Batının Osmanlı Devleti ile yaptığı ticaretin kapsamı genişledikçe yabancı sermaye bu ticareti kolaylaştıracak hizmet alanlarına yatırımlarını arttırmıştı. Nitekim liberal görüşlerden yana olan M. Cavid Bey Osmanlı toplumunun ancak sermaye aracılığı ile düzliğe çıkabileceğine inanmaktaydı.²⁸

Yabancı sermayenin Osmanlı İmparatorluğunun ulaştırma yapısında uyardığı en büyük gelişme demiryolu yapımıydı. 1914 yılına kadar demiryolu inşaatı için 46.9 milyon sterlin yatırım yapılmıştı.²⁹ Demiryolu, liman, sulama ve havayolları projeleri ile telefon ve elektrik santralleri gibi daha bir çok yatırımlar söz konusu dönemde yabancılara verilmişti. Çıkarılan Teşvik-i Sanayi Kanunu³⁰ yerli sanayiı özendirildiği gibi yabancı yatırımları da özendirmişti. Ancak bu durum İttihat ve Terakki liberalizmi son bulduktan sonra 1915 yılında değiştirilebilmişti.

Osmanlı iktisadi düşüncesinde sanayileşmeyi savunanlar devletin kuruluşunun sanayileşmede olduğunu ileri sürenler II.Meşrutiyet'ten sonra çoğalmaya başlamış, gelişen milliyetçilik akımının etkisiyle, iktisadi alanda da milliyetçi bir politika izlenmeye başlanmıştı. Nitekim I.Dünya Savaşının ortaya çıkışı bu durum için geçerli şartları hazırlamıştı.

4.2. Milli İktisat Politikalarına Geçiş

I.Dünya savaşının başlamasıyla Osmanlı hükümeti savaşa girdikten sonra iktisadi konularda kendisini daha serbest hissettiği için kapitülasyonları tek taraflı bir kararla kaldırdığını ilan etmiş ve gümrükleri yükseltmişti. Böylece Osmanlı sanayisi Batının haksız ve eşit şartlarda olmayan rekabetinden kurtulmuştu. Ancak başta sermaye ve girişimci yeterliliği ve savaşın giderek ağırlaşan şartları nedeniyle geç kalmış sanayileşme hedefi başarıya ulaşamamıştı.³¹

²⁷ Pervus Elibendi. Muammer SENCER, Türkiye'nin Mali Tutsaklığı, 1. basım. May Yayınları, 1977. s.44. AHMAD. s.68.

²⁸ Hicri'nin ŞAHİN, Türkiye Ekonomisi Tarihiz Geçimi-Bugünkü Durumu. 2. basım. Eski Kütüphane i. Bana. 1995. s.20. 1 Aralık 1913'de çıkarılan kanun 1924 yılında değiştirilerek ıktisat uygulanmak istenmiş ancak bu 28 Mayıs 1927 tarihinde gerçekleştirilmiştir. Bu kanun hem milli sanayi politikasının başlangıcı hem de devletçilik için bir adım olmuştur. Bu konuda bk7. Uğur KORUM. "1923-1929 Döneminde Türkiye'de İmalat Sanayi ve Sanayi Politikaları". Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi, A.Ü.S.B.F. Yayınları: 513. Ankara, 1982. s.66.

²⁹ ŞAHİN. s. 13.

Savaş sırasında üç ekonomik düşünce akımı ortaya çıkmıştı. Bunlardan birincisi maliye nazırı M. Cavid Bey'in 'liberal ekonomik düşüncesi', ikincisi Türk-Müslüman esnaflarla tüccarları geleneksel kurumları içinde örgütleme amaçlayan işe nazırı Kara Kemal ve onun yardımcısı Memduh Şevket Esendağ'ın 'meslekçi akımı', üçüncüsünde İttihat ve Terakki'nin ideologu olarak nitelendirilen Ziya Gökalp ve yandaşlarının öncülüğünü yaptıkları 'milli iktisat'tı.¹²

Milli iktisat için ilk adım milli burjuvazi ve İslam burjuvazisinin oluşturulması olmuştur. I.Dünya Savaşı yıllarında serbest piyasa mekanizması savaş nedeniyle alt-üst olmuş, devlet doğrudan iktisadi yaşama müdahale etmek gereğini duymuştu.

Milli iktisat politikası uygulamasında milli burjuvazinin oluşturulmasının yanı sıra yabancı ayrıcalıkların kaldırılması, milli bankaların kurulması, dış ticaretin yeniden düzenlenmesi gibi konularda da bazı girişimlerde bulunulmuştu.

Savaş yıllarında düşman devletlere ait bazı stratejik işletmelere el konulmuş, yabancı şirketlerin elinde olan limanlar ile Aydın, Kasaba, Suriye ve Mudanya demiryolları ve İstirye dokan sözleşme hükümlerine uygun olarak hükümet tarafından satın alınarak millileştirilmişti.¹³

Yabancı sermayenin Osmanlı Devletinde kârlı buldukları bir diğer alanda bankacılık sektörü olmuştur. Milli iktisat politikalarının uygulanacağı dönem içinde ise iktisadi bakımdan giderek güçlenen Müslüman-Türk tüccan ile toprak sahipleri kendi aralarında kredi sorununu çözmek üzere ulusal bankalar halinde örgütlenme yoluna gitmişlerdi.¹⁴

Dış ticarete ise koruyucu dış ticaret politikası II.Meşrutiyet ile birlikte gündeme gelmiş, kısmen sanayileşmeye yönelik iktisat politikası milli iktisat görüşlerinin vurgulandığı I.Dünya Savaşı yıllarında benimsenmişti.

I.Dünya Savaşı anefesinde İmparatorluğu'nun mali durumu çok sıkıştı. Eski borçların arapara ve faiz taksitlerinin ödenmesi ve artan askeri harcamaların karşılanması için devlet durmadan kısa vadeli kredi arayışı içindeydi. Devlet hem finansman temini, hem de mevcut kaynaklarını elinden çıkarmamak düşüncesiyle tüm borç ve taahhüt vadeleri 1 ay süreyle ertelenmişti. Bu moratoryum savaş sonuna kadar vadesi geldikçe yenilenmiş,

¹² ÇAVDAR, s. 163.

¹³ Zafar TOPRAK, Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918), Yun Yayınları: 2, Ankara, 1982, s.86-89.

¹⁴ Gündüz ÖKÇÜN, "1909-1930 Yılları Arasında Anonim Şirketi Olarak Kurulan Bankalar", Turkish Politics and The Economy 1908-1946: from the Revolution of 1908 to the end of the one party Era, Volume: I, prepared for ADM 329, fall 1992, s.458.

böylece söz konusu dönemde borç taksitleri ve faiz ödemeleri yapılmamıştı.¹⁵

Osmanlı İmparatorluğu çöküş dönemine geldiğinde yabancıların Osmanlı ekonomisinin çeşitli sektörlerine yapmış oldukları doğrudan yatırımların yaklaşık %63'ü demiryolları, %9'u limanlar ve liman şehirlerindeki belediye hizmetleri, %12'si bankacılık sektörüydü. Almanların Bağdat demiryolu ile bu bölgeyi kendi nüfuz alanları haline dönüştürmek istemeleri ve Kerkük-Musul petrol bölgesinin önem kazanması gibi nedenler, batılı güçler ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki çatışmayı güçlendirmişti. Osmanlı Devletinin I.Dünya savaşındaki yenilgisi ise galip güçlerin Anadolu'yu fiili işgallerle parçalamalarına yol açmıştı.¹⁶

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Tanzimat Dönemi boyunca zaman zaman yoğunluk kazanan tartışmalara rağmen Osmanlı iktisat düşüncesi belli bir düzeye ulaşamamış, Avrupa'da bulunan Osmanlı aydınlarının iktisatla olan ilgileri siyasi amaçları nedeniyle sınırlı kalmıştır. Zaman zaman gerek liberal gerekse de korumacı düşünceler ortaya çıksa da yapılan düzenlemeler Osmanlı İmparatorluğu'nun dış dünya ile bütünleşmesini kolaylaştırmak için dışardan batının gelişmiş merkezlerinden uyarılmıştır.

Sonuçta, Cumhuriyet öncesi dönemde uygulanmaya çalışılan liberalizm Osmanlı devlet adamı ve aydınlarının kendi görüşlerini yansıtmaktan çok, tamamıyla dış kaynaktır. Bu durum ise yarı sömürge durumunda olan imparatorlukta bağımsız bir dış politika uygulanmasını engellemiştir. I.Dünya savaşı kadar devam eden liberalizm tartışmaları, savaşın ağır koşullarından dolayı gerek ekonomik, gerekse de siyasi anlamda Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılma sürecine girmesi ve kapitülasyonlarla ekonomik etkinlik sağlayan Avrupa Devletlerinin aralarında anlaşarak Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalamaya başlamasıyla önemini yitirmiştir. Bundan sonra Kurtuluş Savaşı ortamı içinde temel amaç bağımsızlık olmuş, ekonomik sorunlar ikinci plana düşmüştür. Liberalizm sıcak savaşın bitiminden sonra Mustafa Kemal'in Batılı ülkeleri ikna edecek liberal iktisat sisteminin Türkiye Cumhuriyeti'nde de uygulanabileceğini kanıtlamak amacıyla topladığı 1923 İzmir İktisat Kongresinde gündeme gelmiştir.

¹⁵ Abdülhalim ŞENER, "İttihat ve Terakki Cemiyetinin İktisadi ve Mali Politikaları (1908-1918)", Hacettepe Üniversitesi İ.L.B.F. Dergisi, Cilt: 8, Sayı: 1, 1990, s.219.

¹⁶ Yahya S. TEZEL, Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1980), 3. basım, Tarih Vakfı Yun Yayınları, Türkiye Anıtları: 10, İstanbul, 1994, s.95-96.

KAYNAKÇA

- AHMAD, Feraz: *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, (Türkçesi: Yavuz Alogan) 1. baskı, Sarmal Yayınevi, 1995.
- AKDAĞ, Mustafa: *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi (1453-1559)*. Cilt: II, Cem Yayınevi, 1995.
- ATEŞ, Toktamış: *Osmanlı Toplumunun Siyasal Yapısı (Kuruluş Dönemi)*, 1. baskı. Say Kitap Pazarlama Genel Dizi: 10, 1982.
- AYDIN, Mehmel: *Tanzimatla Aranan Hüviyet*, T.T.K. Basımevi. Ankara, 1994.
- BARCAN, Ömer Lütfi: 'Tımar Maddesi', *İslam Ansiklopedisi*.
- BERKES, Niyazi: *100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi*, 1. basım, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1969.
- BORATAV, Korkut: *Türkiye İktisat Tarihi (1905-1985)*, 5. basım, Gerçek Yayınevi, Yeni Dizi: 1, 1995.
- ÇAĞDAR Tevfik: *Türkiye'de Liberalizm*, İmge Yayınevi Yayınları: 41, 1992.
- ÇİZAKÇA, Murat: 'Kapitülasyonların Ekonomik Analizi', *Bursa İ.T.İ.A. Dergisi*, Cilt: 3, No: 2-3, Temmuz-Kasım, 1974.
- EKİNCİ, Necdet: 'İmparatorluktan Cumhuriyete Türk Mali Politikasına Bakış', *Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, T.T.K. Belleten*, Cilt: LV, Sayı: 214, Aralık 1991.
- KARAKOYUNLU, Yılmaz: *Türk Ekonomisinde Çağdaşlaşma Süreci*, *Dialog Yayınları*, 1997.
- KORUM, Uğur: '1923-1929 Döneminde Türkiye'de İmalat Sanayi ve Sanayi Politikaları', *Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi*, A.Ü.S.B.F. Yayınları: 513. 1982.
- MARDİN, Şerif: *Türkiye'de İktisadi Düşüncenin Gelişmesi (1908-1918)*, Ankara SBF Maliye Enstitüsü, 1962.
- _____: *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, 1. basım. İletişim Yayınları. İstanbul, 1996.
- NEUMANN, Christoph K.: 'Ahmet Cevdet Paşa'nın Tarihçiliğine Yansıyan Zihniyet Dünyası', *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları: 57. İstanbul, 1998.
- ÖKÇÜN Gündüz: '1909-1930 yılları arasında anonim şirket olarak kurulan bankalar'. *Turkish Politics and The Economy 1908-1946: from the Revolution of 1908 to the end of the one party Era. Volume: 1* - prepared for ADM 329. Fail, 1992.
- ÖZGÜVEN, Ali: *İktisadi Düşünceler, Doktrinler ve Teoriler*, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1984.
- PAMUK, Şevket: *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1914)*. Yurt Yayınları: 9, Ankara, 1984.

- _____: 'Geniş İmparatorlukta Para Politikası: Devlet Ne Kadar Müdahaleciydi, Ne Kadar Güçlüydü?', *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları: 57, İstanbul, 1998.
- PARVUS Efendi, Muammer SENCER, *Türkiye'nin Mali Tutsaklığı*, 1. basım, May Yayınları, 1977.
- ROSTOW, W.W.: 'Sanayi Devrimi Nasıl Bağlandı?', *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 30, No: 1-4, Ekim 1970-Eylül 1971.
- SİLER, Abdurrahman: 'Dış Borçlanma Karşısında Namık Kemal ve Atatürk', *A.Ü. Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 3, Yıl: 5, Sayı: 9, Mayıs 1992.
- ŞAHİN, Hüseyin: *Türkiye Ekonomisi*, 2. basım. Ezgi Kitabevi Bursa, 1995.
- ŞENER, Abdüllatif: *Osmanlı Mali Düşüncesinin Çağdaşlaşması*, T.T.K. Basımevi, Ankara, 1994.
- _____: 'İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İktisadi ve Mali Politikaları (1908-1918)', *Hacettepe Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 1, 1990.
- TABAKOĞLU, Ahmet: 'XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Dış Konjonktür Şartlarının Osmanlı Ekonomisi Üzerindeki Etkileri'. *İstanbul İ.T.İ.A. Ticari Bilimler Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1, Haziran 1981.
- TEZEL, Yahya S.: *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1980)*, 3. basım, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Türkiye Araştırmaları: 10, 1994.
- TOPRAK, Zafer: *Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918)*, Yurt Yayınları: 2, Ankara, 1982.
- ÜRÜNLÜ, Coşkun: *1838 Ticaret Sözleşmesi*, DPT Yayın, 1975.